ՌԱՇԻԴ — XVII Դ.

«ԹԱՐԻԽԻ ՌԱՇԻԴ» — تاريخ راشد

Նայիմայից հետո Թուրքիայի երրորդ պատմագիր-տարեգիրը («վակաա-նյուվիս») Ռաշիդ-Մուհամմեդ-Էֆենդին Քուրբ ուլեմա և բանաստեղծներից է։ Ռաշիդը Մալաթիայի Մուստաֆա Էֆենդիի որդին է։ Սկզբում 1101 թվականից դատախազությամբ է պարապել։ 1134 թ. նշանակվում է Հալեպի մեվլևիությանը պաշտոնում։ 1141 թ. (1728) դեսպան է եղել Իրանում։ Վերադարձից հետո Ստամբուլում գրքի պաշտոն է վարել, այնուհետև որոշ ժամանակով ուղարկվել է Իրաստա՝ ապրելու։ Հետո ազատություն ստանալով, վերադարձել է Ստամբուլ։ Ավելի ուշ նշանակվել է կաղ-տարքեր Անատոլուում։ Ունի բանաստեղծությունների դիվան։ Ռաշիդի պատմությունը («Թարիխի Ռաշիդ») սկսվում է 1071 թ. և հասնում մինչև 1134 թ. (1660—1721)։ Իրրև արքունական տարեգիր, Ռաշիդը իր «Պատմությունը» սկսում է Նայիմայի վերջացրած թվականից։ Նա գրի է առնում և նկարագրում 63 տարվա դեպքեր։ Դրա «Պատմությունը» 6 հատոր է, բայց 6-րդ հատորը գրել է մի այլ պատմագիր՝ Չելեբի-Զադեն, իրրև «Ռաշիդի Պատմության» հավելված։

Ռաշիդի պատմությունը ընդգրկում է XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XVIII դարի առաջին քառորդը։ Դա Օսմանյան պետության ներքին և արտաքին դժվարությունների շրջանն է։ Օսմանյան կայսրությունն այդ շրջանում էլ շարունակում էր իր պատերազմական գործողությունները Եվրոպայում, բազմաթիվ պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի, Լեհաստանի,

---

* Տե՛ս «Թարիխի Չելեբի-Զադե»՝ ներկա աշխատության հաջորդ գլուխը։

Ռուսաստանի, Մալթայի և Հռոմի պապի դեմ։ Ռաշիդի «Պատմության» մեծ մասը հատկացված է այդ երկարատև և անվերջ պատերազմական գործողությունների և նրանց հետ կապված դեպքերի մանրամասն նկարագրություններին։ Պետական ներքին կյանքում շարունակվում են, մասնավորապես Անատոլիայում, խլրտումներն ու ներիշխանների և սիփահիների ապստամբությունները։ Սուլթան Մուրադ IV-ից հետո գահակալող օսմանյան սուլթանները բնորոշվում են իրենց մեղկությամբ, ապիկարությամբ և այլասերվածությամբ, որոնք իրենց ժամանակի մեծ մասը անց էին կացնում հարեմական զվարճություններով, որսորդությամբ և այլն։ Պետության ղեկավարները՝ վեզիրները, մեծ մասամբ գտնվում էին ներիշխանների ազդեցության տակ և հաճախ նշանակվում կամ հեռացվում էին ներիշխանների ցանկությամբ և քմահաճույքներով։ Բացառություն էին կազմում Քյոփրյուլյուները՝, Քյոփրյուլյու-Մուհամմեդ փաշան և նրա որդին՝ Քյոփրյուլյու Զադե Ֆազըլ-Ահմեդ փաշան (1066—1087), որոնք կարողացել էին զենքի ուժով պետության մեջ ժամանակավորապես որոշ հեղինակություն ձեռք բերել։

Ներքին և արտաքին խիստ կարևոր այս բոլոր հարցերի մասին պատմագիր Ռաշիդը տալիս է չոր և հաճախ ամփոփ նկարագրություններ և մանրամասնություններ՝ պաշտոնական նշանակումներ, մահավճիռներ...

Ինչպես այլ թուրք պատմագիրների, այնպես էլ Ռաշիդի «պատմության» մեջ ժողովուրդը, մասսաները չեն երևում, կարծես նրանք այդ երկրում չեն ապրում և պատմագրի ուշադրությանը չեն արժանանում։ Ռաշիդի համար ժողովուրդը գոյություն չունի։ Պատմագիրը բավականանում է միայն հիշատակելով երբեմն տեղի ունեցող երկրաշարժերը, հաճախակի հրդեհները (մանավանդ Ստամբուլում), այլ բնական աղետներն ու պատահարները։

Ռաշիդի պատմության մեջ շատ քիչ տեղ են բռնում նաև Հայաստանի և հայերի հետ, առհասարակ Անդրկովկասի հետ կապված դեպքերը։ Նրա հինգ հատորանոց պատմության մեջ անմիջականորեն մեզ հետաքրքրող նյութերը շատ սահմանափակ են։

Մեր ձեռքի տակ եղած ու օգտագործած «Թարիխի Ռաշիդը» տպագրվել է Ստամբուլում 1282 թ. (1865), «Պետական տպարանում»։

Պատմագիր Ռաշիդը իր պատմության I հատորում, ամբողջովին զբաղվում է Եվրոպայում 1071--1099 թթ. տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերով. բացի պաշտոնական նշանակումներից և այլ պետական որոշումներից Հայաստանի, հայաբնակ վայրերի և Անդրկովկասի մասին գրեթե ոչինչ չի հաղորդում։ Դա մասամբ էլ բացատրվում է XVII դարի վերջի բառաստեղծագործակի ընթացքում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողությունների դադարումով և երկարատև խաղաղության պահպանմամբ։ Թուրք-պարսկական հարաբերությունների մասին խոսելիս՝ պատմագիրը բավականանում է հիշելով մի քանի դեսպանությունների հանդիսավոր այցելությունները և մեծարժեք նվերների փոխանակումները։ Այսպես, Ռաշիդի II հատորում 1103 թ. դեպքերի շարքում հիշվում է, որ Սուլթան Ահմեդ II գահակալությունը շնորհավորելու համար, պարսկական շահը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Ստամբուլ։

Աջեմի շահի կողմից պատգամավորի գալը

Աջեմի շահի կողմից [Սուլթանի] երջանիկ գահակալությունը շնորհավորելու համար Ստամբուլ է գալիս Գենջեի իշխողը՝ Քեշին-Ալի անունով պատգամավորը։ Սուլթանի կողմից արված կայսերական ֆերմանով պատգամավորը ընդունվում է Էդիրնեում, Սուլթանական պատվի և նամուսի համաձայն, նրան բնակարան է հատկացվում և հոգացվում են նրա այլ կարիքները։ [Պատգամավորը] մի քանի անգամ ինջուլքներով և բազմատեսակ նվերներով հարգանքի արժանանալուց հետո, Ջեմազիել-ախիր ամսի 8-րդ օրը Նորին վեհափառություն սուլթանի կողմից ընդունվելով՝ մատուցանում է [Սուլթանին] գրություններ և հանձնում իր հետ բերած նվերները՝ մեկ փիղ և Աջեմի երկրին հատուկ հինգ արագընթաց ձի. 45 պարսկական ուղտ. ականապարդ վահան, թուր և այլ թանկագին նվերներ։

Կայսերական նամակի հանձնումը Աջեմի պատգամավորներին Փադիշահի ներկայությամբ

Սրանից առաջ Սուլթանի գահակալությունը շնորհավորելու համար եկած Աջեմի պատգամավոր Քեշին-Ալի խանը, նորից իր սրտիրը վերադառնալու համար դիմում էր ներկայացրել։ Սուլթանի կողմից Աջեմի շահի անունով գրված նամակը փադիշահի ներկայությամբ հանձնելու հնազույն սովորության համաձայն, Էդիրնեում, Դուլջու գետի ափին Իբրաշ-Կասրի կոչված վայրում մի հյուղակ

կառուցեցին և նվիրական Ռամազան ամսի 13-րդ օրը [պատգամավորին] իր բնակարանից առանձին թափորով այդպես բերին. նա սադրազամի առաջնորդությամբ ներկայացավ Վեհափառ փադիշահին։ Նախ, Նորին Վսեմություն սադրազամը պատվո խալաթի արժանացավ, հետո վերոհիշյալ պատգամավորին սամույրն մուշտակով պարգևատրեցին։ Բացի այդ, կայսերական գանձարանից իրրև ճանապարհածախս 12500 ղուրուշ, իր մարդկանց համար 5500 ղուրուշ ընդամենը 25 հազար ղուրուշ նվեր տրվեց և իրենց երկիրը վերադառնալու արտոնության համար ֆերման շնորհվեց։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 181—199)։

Էրզրումի վալի Էսիրի-Խալիլ փաշայի սպանությունը

Սրանից առաջ Ջիգերդելենի պատերազմում քյաֆիրների ձեռքը դերի ընկած Խալիլ փաշան, երբ գերությունից ազատվեց, նրան՝ կայսերական ֆերմանով իրրև օժանդակություն [ողորմություն] շնորհվեց Էրզրումի էյալեթը և հանձնարարվեց, որ Աստուծո ծառաների [ժողովրդի] հետ գթությամբ վերաբերվի։ Սակայն Խալիլ փաշան վերոհիշյալ էյալեթի ժողովրդի բազմաթիվ աղքատների նկատմամբ բռնություն և անիրավություններ էր կատարում, որի պատճառով, նրա [փաշայի] այդ վարքից և գործողություններից դժգոհություն արտահայտող հավաքական խնդրագիր ստացվեց. [բացի այդ] արփալըքի կարգով Էրզրումի տերը հանդիսացող նախկին Շեյխ-ուլ-Իսլամ Ցեյդուլլահ-Էֆենդին նույնպես մանրամասնորեն հաղորդել էր վերոհիշյալ վեզիրի (Խալիլ փաշայի) բռնությունների ու անիրավությունների մասին։ Նրան [վալիին] պատժելու համար Ֆերման տրվեց և մահվան դատապարտվեց։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 191)։

* * *

Սուլթան Ահմեդ II դահակալությունը շնորհավորելու համար Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավորի հանդիսավոր և փառավոր ընդունելության մասին վերևում հիշատակվեց։ Հայտնի է, որ սուլթան Ահմեդ II փադիշահությունը շատ կարճ տևեց, միայն չորս տարի։ Նրան հաջորդող սուլթան Մուստաֆա II դահակալությունը շնորհավորելու համար, Պարսից շահը 1108 թ. նորից պատգամավորություն է ուղարկում, որը նույնքան մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ ընդունվում է սուլթանի կողմից։ Պատգամավորը՝ Խորասանի նախկին իշխող

Էրու-էլ-Մուսում խանը շահի շնորհավորական գրության հետ իրեն նվեր է բերում մի փիղ և մի բանի պարսկական ուղտեր՝ ամեն մեկի վզից մետաքսյա նիհալի* կախված, իսկ սուլթանի կողմից Աջեմի պատգամավորին և նրա մարդկանց տրվում են բազմաթիվ և ամենաթանկագին նվերներ, հատկապես շահի համար վերին աստիճանի թանկագին ոսկյա ու արծաթյա, հազվագյուտ թանկագին քարերով զարդարված իրեր։ Պատմագիր Ռաշիդը այդ բոլոր մանրամասնությունները հիշելուց հետո, ավելացնում է, որ Աջեմի պատգամավորի գալու և վերադառնալու կապակցությամբ կատարված ծախքերը՝ տրված նվերների արժեքի հետ միասին, շհաշված կայսերական ախոռից տրված թանկագին զարդերով պճնված ձիերի արժեքը, հասնում էր 261 և կես քիսե** ակչե դումարի։ Պատմագիրը այդ դումարի մասին տեղեկացել է պետական դանձարանին մոտ կանգնած մարդկանցից։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 389—390)։

Պատմագիր Ռաշիդն ի միջի այլոց երբեմն հիշում է այնպիսի պետական միջոցառումներ (հարկեր, մաքսեր և այլն), որոնք երկրի տնտեսական կյանքի մասին որոշ պատկերացում են տալիս։ Այդպիսի միջոցառումներից է սուրճի վրա դրված հարկը։

Սուրճի վրա դրված հարկի ավելացումը

Ամեն տարի Եմենից դեպի Ջիդդեի նավահանգիստը մոտ 40 հազար հակ սուրճ է գալիս, որի կեսը գնում է դեպի Եգիպտոս և նրա հարակից երկրները, 15—20 հազար հակը վաճառվում է փադիշահական երկրի սահմաններում։ Դրա [սուրճի] գործածությունը ժողովրդի այլ ծախքերի մեջ ավելի կարևոր տեղ է բռնում և սուրճի ծախքերի համար Օսմանյան պետությունից ամեն տարի չորս հազար քիսե ակչեից ավելի դումար է դուրս գնում։ Ժողովրդի մեջ դրա գործածությունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ արգելել։ Նկատի ունենալով այդ և միաժամանակ պետությանը մեծ եկամուտ ապահովելու հանգամանքները, հանգուցյալ Խուդավենդիկյար-Սուլթան-Սյուլեյման խանի սուլթանության ժամանակ ֆերման էր տրված՝ Ստամբուլի և նրան հարակից մաքսատներում սուրճ ներմուծողներից «Ռեսմի բիդաթ»*** վերցնելու մասին, ամեն մի օկկայի**** հա-

* Նիհալի, մետաքսից կամ ասեղնագործված կաշվից շինված շրջանակաձև գարդ, որը կախում էին ուղտերի վզից։

**Քիսե — մեկ քիսեն (500 դուբուշ) 60,000 ակչեի հավասար լինելով, վերոհիշյալ 261,5 քիսեն հասնում է 15 միլիոն 690 հազար ակչե դումարի։

*** Ռեսմ՝ տուրք, հարկ, բիդաթ. նորմուծություն. ռեսմի-բիդաթ՝ ներմուծության հարկ, ապօրեն հարկ։

**** Օկկա կամ գրյե — 1 կիլոգրամ 225 գրամ.

մար մուսուլմաններից՝ 8 ակչե, բյաֆիրներից՝ 10 սաղ (ողջ) ակչե՝, Էրզրումի քաղաքում ներմուծողներից առհասարակ 50-ական ողջ ակչե։ Այս հաշվով սուրճի օկկան երկու, երկու և կես գուրուշով բարձրացել էր։ Նկատի ունենալով, որ որոշ գումարի հարկի նշանակումը և գնի վրա առաջացրած տարբերությունը հնարավորություն է տալիս այդ հավելումին, հատուկ ֆերմանով որոշվեց՝ Ստամբուլում և նրան ենթակա մարզերում, ինչպես նաև Օսմանյան պետության որոշ մաքսատներում ներմուծվող սուրճից,— որոշ ապրանքների նման,—նախապես սահմանված մաքսային հարկը առնելուց հետո, մի առանձին վայրում ամեն մի օկկայից «սուրճի ներմուծություն» անունով հինգական փարա ևս առնել, վերոհիշյալ հարկը դանձելու և հավաքելու համար առանձին էմին և քարտուղար նշանակել. բյաֆիր վաճառականներից իրենց երկրներն ուղարկած սուրճից բացի, մի շարք իսլամական քաղաքներում բերած սուրճից վերևը հիշված կարգով տուրք առնել։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 425—426)։

1114 թվականի (1702 թ.) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը և իսլամական զինվորների նշանակումը

Վրաստանի երկրի բնակիչներից Դադիանի, Գուրիլի և Արաղայի ավազակները մի քանի տարուց ի վեր իրենց հարկերը վճարել հրաժարվելուց բացի, իսլամական որոշ սահմանների վրա հարձակումներ էին կատարում և բռնություններ գործ դնում։ Երբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, Էրզրումի էյալեթը շնորհվեց նախապես Բարա-Դաղի կողմերում նշանակված վեզիր Քեոսեջ-Խալիլ փաշային, որը միաժամանակ Վրաստանի վրա ուղարկվելու պատրաստվող իսլամական բանակի սերասքեր նշանակվեց...

Այդ բանակի համար նշանակվում են բազմաթիվ էյալեթների և սանջակների բազմատեսակ զինվորական մասերը, դրանց թվում նաև Վրաստանի թուրքական զինվորական մասերը։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 580—581)

Օսմանյան պետության մեջ տեղական արտադրությունը զարգացնելու և արտաքսմանյան ներմուծումը կրճատելու նպատակով, միջոցներ են ձեռք առնվում Բրուսայում մանածագործություն հիմնելու ուղղությամբ։ Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է Ռաշիդի հետագա հատվածը։

---

* Սապ ակչե — ողջ դրամ, ոսկյա կամ արծաթյա փող։

Ասվի՝ (դրապ) և գործվածքների սկիզբը օսմանյան երկրում

Նորին Վսեմություն պետության ղեկավարը Սելանիկից ասվի գործող հրեաներին էգիրնե կանչելով, նրանց հայտնեց՝ «Քրիստոնյա ազգություններն ասվի գործելու համար անհրաժեշտ նյութերը օսմանյան երկրից են գնում, մինչդեռ մեր երկրում, ասվիի արտադրություն գոյություն չունի, որը կարելի է բացատրել միայն անհոգությամբ։ Եթե դուք կարողանաք ասվեգործությունը [մեր երկրում] կազմակերպել, ձեր վարպետներին սպասածից ավելի նվերներ ու պարգևներ կտրվեն։ Սրանից հետո օտար երկրներից ասվի չգնելու համար անհրաժեշտ միջոցներ պիտի ձեռք առնվեն»։ Ասվեգործություն սկսելու համար, Բրուսայից էլ մետաքս ու կերպաս գործողներ հրավիրվեցին, նրանց էլ հայտնեցին, որ մինչև հիմա օտար երկրներից ստացված զանազան տեսակի գործվածքները, սրանից հետո Բրուսայում պետք է գործել։ Այս ուղղությամբ աշխատելու համար նրանց ցանկության համաձայն հրամաններ տրվեցին և կարգեր հաստատվեցին։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 587—588)։

1115 թվականի (1703) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո էմիրների Ռիզեում հանգստանալու մասին

Սրանից առաջ Վրաստանի վրա արշավանք սկսելու համար նշանակված բեյերը, իրենց ծառայության դործում սպասված աստիճանի հաջողություն չունենալով և ձմեռվա վրա հասնելու պատճառով, փոթորիկներից վախենալով, իրենց ֆերկաթները բերին Ռիզեի նավահանգիստը և մինչև գարուն ելը նավահանգստում հանգստանալու և այդտեղ բնակվելու մասին տեղեկություն տվին։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 92)։

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը

Երբ Վսեմաշուք փադիշահին հայտնվեց և ղեկուցվեց, որ Վրաստանի կողմերում Աչբք-բաշի, Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթներում բնակիչներից որոշ ավազակներ ապստամբության դրոշ են բարձրացրել, հիշյալ ամսի 12-րդ օրը, Տրապիզոնի վալիի և այդ կողմերի մյուս վալիների վրա սերասքեր նշանակված Խալիլ փա-

շային ուղղված բարձր ֆերմանով հրամայվեց, որ ապստամբների ձեռքում եղած բերդերը դրավելուց հետո ավերվեն և կործանվեն, Բաղդաղջիկ և Բաթում կոչված վայրերում ըստ կարիքի մի քանի բերդեր կառուցվեն և ամեն մեկում բավականաչափ բերդապահներ նշանակվեն և բնակեցվեն։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 130—131)։

1117 թվականին (1705) Սուլթան Ահմեդ III-ի դահակալությունը շնորհավորելու համար պարսկական շահի կողմից նորից հատուկ պատգամավորություն է գալիս Ստամբուլ՝ Նախիջևանի իշխան Մյուրթազա-Կուլի խանի գլխավորությամբ։ Նույն հանդիսավոր և շրջ. ընդունելությունը կրկնվում է, միայն այս անգամ պատմագիրը թանկարժեք և մեծագումար նվերների մասին չի խոսում։

Եվրոպայից օսմանյան երկրի միջոցով Իրանի հետ կատարված տրանզիտային առևտրական հարաբերությունների մասին պատմագիր Ռաշիդը V հատորի, 1131 թ. (1718) դեպքերի շարքում, տալիս է հետևյալ տեղեկությունը։

Աջեմի շահի մոտ պատգամավոր է ուղարկվում

Սրանից առաջ, թե կռվի և պատերազմի, թե խաղաղության և հաշտության ժամանակ, առևտրական կարգով երթևեկող պարսիկ վաճառականները Բելգրադի վրայով անցնելու արտոնություն և իրավունք չէին վայելում։ Այդ պատճառով, նրանք ստիպված լինելով այլ հեռավոր վայրերով երթևեկել, շատ մեծ ծախքերի և բազմաթիվ դժվարությունների էին ենթարկվում։ Բացի այդ, ճանապարհին ոչնչանում էին ապրանքները, մարդկային կորուստներ տալիս և վաստակ ձեռք բերելու փոխարեն վնասներ էին կրում։ Այդ պատճառով, շատերը [վաճառականները], այդ աստիճան մեծ վտանգների չէին ուզում ենթարկվել, որի հետևանքով պարսիկ վաճառականները շատ հազվագյուտ էին երթևեկում դեպի նեմեցների երկիրը [Ավստրիա]. հետևաբար, երկիրը զրկվում էր վաճառականների կանոնավոր երթևեկությունից, ստացված օգուտներից և պարսկական ապրանքների մեծ սով [կարիք] էր զգացվում։ Նախորդ տարում, Փոժարոֆչա* [Փասսարոֆչա] կոչված վայրում տեղի ունեցող հաշտության պայմանների վերաբերյալ բանակցության ժամանակ նույնիսկ առաջարկված էր վերոհիշյալ հոդվածը։ Աջեմի շահի, նեմեցների կայսրի [չառար] և Օսմանյան պետության միջև գոյություն ունեցող վեճերն ու թշնամությունը վերանալուց հետո,

* Փասսարոֆչայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Ավստրիայի միջև 1130 թ. (1717)։

նկատի առնելով, որ Աջեմի վաճառականների՝ դեպի նեմեցների երկիրը գնալու ամենակարճ, ապահով և հարմար ճանապարհը Բելգրադով անցնող ճանապարհն է և Օսմանյան պետության համար այդ հանգամանքը ոչ մի անհարմարություն չի ներկայացնում, ինչպես նաև այն, որ երթևեկող վաճառականների ապրանքների վրա դրվող մաքսային տուրքերից Օսմանյան պետությունը մեծ եկամուտ և օգուտ ձեռք կբերի, և որ այդ իրավունքի տրվելը ոչ մի կերպ չի կարող անպատեհություններ առաջացնել, այս կերպով հաշտության պայմանագիրը բարենպաստ կերպով վերջացել է։ Հետագայում վերոհիշյալ հոդվածը կյանքում իրականացնելու և դրա հետ կապված այլ պայմանները ստուգելու նպատակով Իրանի երկրից [կառավարությունից], հարկերի այժմյան հաշվապետը՝ Դերի էֆենդին պատգամավոր նշանակվեց ու վերոհիշյալ հոդվածի մասին հատուկ փաստաթղթական գրություն հանձնվեց նրան, ինչպես նաև բերանացի հանձնարարվեց, որ այդ մասին տեղեկություններ ձեռք բերի։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 163—164)։

1134 թ. (1721) Դերի-Մուհամմեդ էֆենդին Իրանից վերադառնում է Ստամբուլ և Իրանի շահի հետ իր ունեցած բանակցությունների մասին խիստ ընդարձակ գրավոր զեկուցում է ներկայացնում Սուլթանին։ Այդ «զեկուցումը», որը Ռաշիդի պատմության մեջ բռնում է մոտ 30 էջ (արաբական տառերով), զեկուցումից ավելի, խիստ մանրամասն օրագրություն և նկարագրություն է, որի մեջ պատգամավոր Մուհամմեդ—Դերի էֆենդին ավելորդ մանրամասնություններով նկարագրում է Իրանում իր ճանապարհորդությունը, Իրանի վեզիրների և շահի ընդունելությունները, իրենց բոլոր խոսակցությունները, խնջույքները և այլն։

Այդ զեկուցումից մենք քաղվածաբար կտանք մի քանի կետեր, որոնք որոշ նշանակություն ունեն Թուրքիայի և Պարսկաստանի այդ շրջանի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների պարզաբանման և բնորոշման տեսակետից։

Երբ Դերի էֆենդին տեսակցություն է ունենում Իրանի Մեծ-վեզիր Իթիմատուլ-Դեվլեի հետ, այս վերջինը հասկացնում է, թե Երևանի խանի տված տեղեկություններից պարզվում է, որ թուրքերը պատրաստվում են Իրանի վրա հարձակվելու և սահմանամերձ վայրերը գրավելու... Դերի էֆենդին պատասխանում է՝ «...Դրախտաբնակ հանգուցյալ Ղազի Սուլթան Մուրադ խանի կայսերական դաշնագրից սկսած մինչև հիմա, լրիվ 80 տարվա ընթացքում գահակալած 7 փադիշահներից ոչ մեկը հաշտությանն ու խաղաղությանն հակառակ՝ ձեզ վրա հարձակվելու ոչ մի վատ դիտավորություն չի ունեցել։ Այնպիսի իմաստուն և կատարյալ, կրոնասեր, առաքինի և հեռատես Սուլթան, ինչպիսին է Սուլթան Ահմեդը, որն իր կայսերական բնավորության բերումով ձգտում է ապահովել երկու կողմերի հանգստությունն ու ազգաբնակության, խեղճերի բարօրությունը, ռայասան և աշխարհի ապավեն փադիշահը կարո՞ղ է մի այդպիսի ստոր բայլ կատարել...»։

Պատգամավորությունը շահի կողմից ընդունվում է միայն 16-րդ օրը, պարսկական արքունիքին հատուկ շուքով և արարողություններով։ Պատգամավոր Դելրի Էֆենդին սուլթանի գրությունը մատուցում է շահին։ Մի շաբաթ հետո նորից Մեծ-վեզիրի հետ տեսակցություն է տեղի ունենում, երբ Դելրի Էֆենդին ներկայացնում է օսմանյան Մեծ վեզիրի նամակը։ Երկրորդ անգամ շահը պատգամավորին ընդունելով հայտնում է, որ սուլթանի կողմից ուղարկված գրության բովանդակության համաձայն նա ֆերմաններ է, ավել իր երկրին։

Պատգամավոր Դելրի Էֆենդին խիստ մեծ մանրամասնություններով տալիս է Իրանի շահի հարցերը Օսմանյան սուլթանի գոբծերի, գրաղումների և առհասարակ նրա ապրելակերպի մասին։ Շահի այդ հարցերին պատգամավորը պատասխանում է, ներկայացնելով սուլթանին՝ իբրև «պետական մեծ զեկավար», «գիտության և արվեստի սիրահար», «օրինասեր և կրոնասեր» մի անձնավորության։

Մի ուրիշ անգամ, Դելրի Էֆենդին նորից է ընդունվում շահի կողմից։ Այդ ընդունելության ժամանակ, Պարսկաստանի խաներից մի բանիսին էլ մեծ հանդիսավորությամբ խալաթներ են հագցնում և աստիճաններ տալիս։ «Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող Դաղստանի մուսուլման և բյաֆիր ժողովուրդների 94 ցեղերից ամեն տարի, ամեն ցեղից մի պատգամավոր է գալիս, նրանցից ամեն մեկը երկու հատ գառան մորթի և երկու հատ յուֆտա (սաֆիոն) է բերում և ստանում իրենց հատկացված ռոճիկը (սալյանե) ու գնում»։

«Այդ ընդունելությունը, ասում է Դելրի Էֆենդին, զուգադիպում է իր ընդունելության օրվան։ «Այդ 94 տարբերնակ մարդիկ իրենց արտակարգ հագուստներով և նվերներով (փեշքեշ), ծիծաղելի և տարօրինակ շարժ ու ձևով եկան և այնպես, ինչպես բյաֆիրները կուռքերին են երկրպագում, շահի առաջ երկրպագեցին և թողնելով իրենց նվերները՝ գնացին։ Մի երկու օգրեկ և մոսկով (ռուս) պատգամավորներ էլ կային։ Սրանք էլ այդ ընդունելությանը մասնակցեցին, բայց առանց շահին մոտենալու, հեռվից գնդակներ համբուրեցին և իրենց թղթերը ստանալով գնացին։ Դրանից հետո շահն ինձ իր մոտ հրավիրեց և ասաց «Քո տեսածները մեր ռայաներից են, շատ աղքատ դրության մեջ լինելով, մեր պապերից Շահ-Աբբասը նրանց վրա գթալով, տարեկան որոշ գումար ռոճիկ է հատկացրել։ Նրանք ամեն տարի գալով հայտնում են իրենց հպատակություններ, մենք տալիս ենք հատկացված սալյանեն ու ծանոթանում նրանց վիճակի հետ։ Հետո ես ստույգ տեղեկություն ստացա, որ սրանք թաթարների նման մի ժողովուրդ են, մինչև Շահ-Աբբասի ժամանակ, թաթարների նման, մշտապես արշավանքներ էին կազմակերպում և կողոպտում երկիրը, թալանում շրջակայքում եղած գյուղերն ու տվանները, մեծ բանակությամբ ապրանք ու գերի առանում։ Շահ-Աբբասի գահակալության ժամանակ, բարեկամության անվան տակ, սրանք հպատակված են և ամեն մի ցեղին [աշիրեթ] որոշ գումար ռոճիկ է հատկացված։ Նրանք գալիս են շահի արքունական դիվանում խալաթներ հագնում։ Նրանք խոստումներ են տվել երկրի ու ռայաների նկատմամբ ոչ մի կերպ բռնություններ չկատարել...»։

Դելրի Էֆենդիի այլ նկարագրություններից ուշադրության արժանի է Պարսկաստանի մասին տրված տեղեկությունները։ «...Սրանց երկիրը, որը 60 կոնաբ երկարություն և 50 կոնաբ լայնություն ունի, խիստ բարեշեն և հարուստ է. ամեն մի գյուղ ունի 300, 500 և 1000 տուն։ Նրանք ունեն բաղնիքներ և ամեն մի երկու-երեք գյուղից հետո շուկա և բազար կա, իսկ երկու-երեք ավանից և գյուղաքաղաքից (կասաբա) հետո՝ մի մեծ բազար։ Թե բազարներում, թե գյուղաքաղաք-

ներում ու գյուղերում մեծ թվով վաճառականներ կան։ Սակայն երկրագործ ռանչպարները քիչ են, այդ պատճառով էլ ցորենը, գարին և առհասարակ սննդամթերքները չեն բավականացնում և մեր երկրի համեմատությամբ երկու անգամ թանկ են վաճառվում։ Սակայն հագուստեղենը համեմատաբար ավելի էժան է։ Ժողովրդի մեծ մասը կարգուպյան տեր է, աղքատները քիչ են։ Նրանց հագած հագուստները երկրի տեղական ապրանքներից են, այնպես որ հագուստեղենի մասին նրանք այլ երկրների գիմելու կարիք չունեն։ Բրդեղենը (շալ) առատ է, ինչպես նաև ֆրանսիական կոշտ կերպասը, բայց այդպիսիք գործածողները հազվագյուտ են։ Տան կահավորանքը նույնպես ամբողջովին իրենց արտադրություններից է։ Ամբողջ երկրում միայն երեք բերդ կա, մեկը Հնդկաստանի սահմանի վրա՝ Գանգահարը՝ Միր-Ավիսի հայրենիքը, մյուսը Աժտարխանի կողմն է, իսկ երրորդը Էրզրումի մոտ, Երևանի բերդն է։ Անցած վիլայեթները, Ակյուդարի նման, բոլորը բաց են։ Բերդերից բացի, սովորական քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում թրնգանոթները խիստ հազվագյուտ են և առհասարակ թնդանոթի և նման ռազմական զենքերին ուշադրություն չեն նվիրում։ Սակայն ագեղաձգության և հրացանաձգության արհեստում վարպետ են և նրանց զինվորներն այդ երկուսին էլ մեծ սեր ունեն։ Վերոհիշյալ Միր-Ավիսը 1148 թ., դուրս գալով Գանդահարի շրջանից, Գյուրջի-Աբդուլլահ խանի ձեռքից Գանդահարը մի կերպ խլելով ու գրավելով, քաղաք մտավ և այնտեղ դահակալեց ու մի քանի կոնաք տարածության վրա քաղաքի շրջակայքը գրավեց և այս կերպով շահի դեմ ապստամբեց։ Միր-Ավիսին պատժելու և նրա նվաճումները ոչնչացնելու համար շահի կողմից ուղարկված կրզբլբաշական բանակը պարտություն մատնվեց և ջարդվեց։ Վեց տարվա ընթացքում Միր-Ավիսը այս կերպով իշխանություն վարեց, իր անունով փող կտրեց և խութբեն կարդալ տվեց ...վեց տարի հետո Միր-Ավիսը մահացավ և նրան հաջորդեց իր եղբայրը, որը սակայն պետական անձնավորություն չլինելով, գահազուրկ եղավ և վեց ամիս հետո Միր-Ավիսի որդին Միր-Մահմմեդը իշխանության գլուխն անցավ և մինչև հիմա իր հոր նման կրզբլբաշների հետ ամեն տարի կռվի և պատերազմի մեջ լինելով, Գանդահարից մոտ 20 կոնաք դեպի այս կողմը հասնում և Մեշհեդի և Քերմանի կողմերը արշավանքներ է կատարում։ Սրանք իսկական ավազակաց ցեղից են, բայց ոչիմները նրանց «բուրուջ» են անվանում։ Իսլամական կրոնին են պատկանում, ընդհանրապես նամազը հավատական կերպով են կատարում։ Նրանց զինվորների ձիերը և ջորիները քիչ են, 2—3 մարդ մի ուղտի վրա են հեծնում, ոչխարի ապիրները ջրով լեցնում, իրրև գոտի մեջքերից կապում, ծարավելիս ապիրի ծայրը բաց անում, ջուրը խմում են և հետո նորից մեջքերից կապում ...Սրանք օղրեկ խանների հետ բարեկամություն են ստեղծել, որոնք նման-պես կրզբլբաշների վրա արշավանքներ կազմակերպելով, գրավել են մի շարք քաղաքներ ...Մեր դուրս գալու ժամանակ, Մեշհեդի բնակչությունից գիմում էր ստացված, որով նրանք հայտնում էին՝ «Եթե մեզ չպաշտպանեք, վիլայեթը նրանց կհանձնենք»։ Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող Խաղստանի և Դերբենդի շրջանները, որտեղ լեզգի ցեղերն են ապրում և որոնք իսլամական կրոնին են պատկանում, մոտ են Աջեմի Շիրվան, Շաքախի, Գենջե, Ղարաբաղ շրջաններին։ Այդ վայրերում ներկայումս փողը և խութբեն Ալ-Օսմանի փադիշահների անունով է։ Այդ շրջաններում ապրում են մի շարք աշիրեթներ և ցեղեր, նրանց բաշբուղները, Իբրահիմ Սուլթանը և Հաջի-Դավուդ բեյը, վերջին ժամանակները, մի քանի տարի է, որ հարձակվում են կրզբլբաշների գյուղերի,

բաղաքների վրա և կողոպտում, ավերում։ Այս նվիրական տարում գրավեցին սահմանի վրա գտնվող Շամախի բադարը, որը Իրանի պարծանքն էր, արշավեցին Գենջեի վրա ...Աջեմների երկրում սյունների դավանանքին պատկանող խալամների թիվը խիստ մեծ է, բոլոր բաղաքներում և գյուղաբաղաքներում նրանք մեծ թիվ են կազմում, սակայն վախենալով չեն ցույց տալիս։ Հետո Դերի Լֆենդին նկարագրում է այն տաք և սրտաբուխ ընդունելությունը, որը ցույց են տվել այդ շրջանների սյուննիները օսմանյան պատգամավորություններ։

Իր զեկուցման վերջում Դերի Լֆենդին գրում է՝ «...Վերջապես ներկայումս Աջեմի երկրի գրեթե մեկ երրորդը մուսուլմաններ են, մասնավորապես Շիրվանի, Շամախիի, Գենջեի և Ղարաբաղի շրջանները, բոլորը սյուններներ են, հազիվ մեկ հինգերորդը՝ կըզըլբաշներ։ Կըզըլբաշների երկիրը ընդհանրապես բարեշեն է և լավ կառուցված, ավերակները շատ քիչ են։ Ես գաղտնի և բացահայտ կերպով նրանց վիճակը ուսումնասիրեցի,— երկիրը շատ բարեշեն է, սակայն պետական զեկավարներ չկան, կարծես թե պետական զեկավարների սով է այդ երկրում։ Այդ կողմից նրանց օրենքներն ու կարգերը խախտված են, շրջապատից նրանց վրա հարձակվում են, պաշտպանվելու կարողություն չունեն, իրենց հավարած զինվորները փախչում ու ցրվում են։ Սակայն եթե պետության զեկավարներին խոսեցնես, մեծախոսությունից, չեն հրաժարվում, ասում են Միր-Ավիսի որդին մեր ոայաներից է, սակայն մեր շահի հետ որոշ վեճեր ունի, անտարակույս շուտով շահի առաջ գլուխ կխոնարհի, իսկ շահը նրա մեկրերին թողություն կտա... Բայց իրականության մեջ այդպես չէ, նա [Միր-Ավիսի որդին] Աջեմների ուժեղ թշնամին է։ Արշավանքի գնացող սերասքերներն անդամ հուսահատած և անտարբեր կերպով են գնում, նրանց երեսը բնավ չի ժպտում, բոլորը համակարծիք են, որ Շեյխի որդու, այսինքն շահի բախտը շրջվել և իշխանությունը վերջացել է։ Այս մասին նրանք բացահայտ կերպով խոսում են...»։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 372—394)։

Պատմագիր Ռաշիդը նույնպիսի ավելորդ մանրամասնությամբ տալիս է Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավոր Մյուրթեզա-Կուլի-խանի Ստամբուլ գալը, սուլթանի կողմից մի քանի անգամ խիստ հանդիսավոր ընդունելությունը, խրնջույքները, խոսակցությունը և այլն։ Կարծես Պարսկաստանի և Թուրքիայի արքունիքները մրցում էին ճոխության, փառքի և շքեղությունների ցուցադրության գործում։

Պատմագիր Ռաշիդն անձամբ մասնակցել և ներկա է գտնվել այդ պալատական արարողություններին և այդ պատճառով էլ դրանք նկարագրում է ամենամանրամասն կերպով։

Սուլթան Ահմեդը շահին ուղարկած իր նամակում նորից կրկնում է առևտրական կապերի և կրոնական-դավանական մի քանի խնդիրների վերաբերյալ Թուրքիայի համաձայնությունը և բարենպաստ վերաբերմունքը։ Պատմագիրը հայտնում է, որ Աջեմի բազմաթիվ թանկարժեք նվերներից բացի, դեսպանին առանձնապես 36 բիսե, նրա բեթխուդային 6 բիսե, այսինքն՝ ընդամենը 42 բիսե ակչե է արվում իբրև «ճանապարհածախս»։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 399—420)։